

BARBARA KOEHLER

(Lublin)

EWOLUCJA ŚWIADOMOŚCI W KONCEPCJI ERNSTA LOTHARA HOFFMANNA W KONTEKŚCIE MYŚLI ABHIDHAMMICZNEJ*

Pochodzący z Niemiec Ernst Lothar Hoffmann (1898–1985), znany jako Lama Anagarika Govinda¹ jest autorem koncepcji świadomości sformułowanej na podstawie kilkudziesięcioletniego doświadczenia medytacyjnego, a będącej rezultatem długoletnich studiów nad *Abhidhammą*, którą zbadał na tyle efektywnie, że stał się w jej temacie ekspertem.

Autor nie różnicuje świadomości wzorem psychologów zachodnich na jej część świadomą i nieświadomą, ale przyjmuje istnienie różnych stanów świadomości. O poziomach świadomości (stanach psychicznych) i prawach rządzących ich przemianą traktuje *Abhidhamma-Pitaka*, trzecia część Kanonu Palijskiego, gdzie zawarty jest pogląd pierwotnego buddyzmu na temat świadomości w formie usystematyzowanej i precyzyjnie sformułowanej wschodniej koncepcji osobowości².

---

* Terminologia buddyjska podana jest w j. palijskim.

¹ Hoffmann ukończył w Niemczech studia filozoficzne i psychologiczne. Będąc stypendystą Niemieckiego Instytutu Archeologicznego uczestniczył w naukowych pracach badawczych prowadzonych na obszarze Morza Śródziemnego i Północnej Afryki. Był aktywnym członkiem niemieckiego buddyjskiego związku *Bund für Buddhistisches Leben*, i współredaktorem związkowej gazety *Der Pfad*. Inicjowany we wszystkich kierunkach buddyjskich, prowadził wykłady i seminaria o nauce *dhammy* na uniwersytetach całego świata. Organizował prywatne naukowe ekspedycje do Tybetu. Proklamował powstanie w Niemczech buddyjskiego zakonu *Arya Maitreya Mandala*, propagującego nieznaną w Europie tradycję tybetańską. Piastował funkcję sekretarza w Międzynarodowej Unii Buddyjskiej (*Jatvantara Bauddha Samagama*) oraz reprezentował cejlońską szkołę Theravady na konferencji buddystów w Darjeeling (1931 r.), jako uznany interpretator *Abhidhammy*. Napisał szereg opracowań, w tym opartych na oryginalnych źródłach i uwzględniających znane mu koncepcje naukowe. Odnosnie do postaci Hoffmanna i analizy myśli buddyjskiej w jego interpretacji zob. B. Koehler, *Modernistyczny buddyzm Lamy Anagariki Govindy*, UMCS, Lublin 2001 (maszynopis rozprawy doktorskiej).

² Przegląd *Abhidhammy* zob.: H. V. Guenther, *Philosophy and psychology in the Abhi-*

Świadomość jest źródłem pochodzenia zjawisk zmysłowych i umysłowych. Struktury świadomości człowieka są pierwotnym stanem wszystkich wymiarów psychicznego doświadczenia, aktywności (projekcji) ludzkiego umysłu (*mano pub-bangama dhamma*). Stan świadomości (*cittam*)³, będący efektem współdziałania wielu parametrów, zmienia się zawrotnie szybko. Podlega ciągłemu przepływowi w sekwencjach kolejnych chwil. Jest wynikiem zarówno sytuacyjnych, jak i biologicznych wpływów, w uzupełnieniu do podstawowego nośnika pochodzącego z uprzedniego momentu świadomości, i jednocześnie wyznacza specyfikę połączeń czynników świadomości (*cetasika*) w następnym stanie świadomości.

Wymieniane w *Abhidhammie*, stanowiące podstawę karmy (*kamma*), determinujące różne stany świadomości pięćdziesiąt dwa czynniki świadomości (*cetasika*) wraz z ich złożonymi funkcjami tworzą strukturę morfologiczną świadomości⁴. Czynniki świadomości (*cetasika*) w zależności od ich charakteru, wzajemnie modyfikowane zmieniają się w procesie sublimacji świadomości w trzech płaszczyznach świadomości: świadomości w obszarze zmysłów (*kamavacara cittani*), tj. obszarze, w którym aktywne są wszystkie zmysły: niższe (smaku, węchu, dotyku) i wyższe (wzroku, słuchu, postrzegania umysłem), doświadczając odpowiednio pięćdziesiąt cztery poziomy świadomości, następnie świadomości w obszarze czystej formy (*rupavacara cittani*), tj. w obszarze świadomości, w którym zanika aktywność zmysłów niższych (osiemnaście poziomów świadomości) i świadomości w obszarze nieformy (*arupavacara cittani*), tj. w obszarze świadomości, w którym zanika aktywność zmysłów wyższych (osiem poziomów świadomości). Analiza czynników świadomości wyjaśnia aktywność różnych poziomów świadomości, także tych odpowiedzialnych za pojęcie świata doświadczeń przekraczającego rzeczywistość postrzeganą zmysłowo (tj. poznanie intuicyjne). Nabycie wiedzy o różnych stanach i stadiach rozwoju świadomości doświadczanych przez osoby kroczące ścieżką wyzwolenia (*atthangika magga*) umożliwia zrozumienie wzajemnej zależności praw rządzących takim procesem.

---

dhamma, Berkeley 1976, Nyanaponika Mahathera (ed.), *Pathways of Buddhist thought*, London 1971, Narada Mahathera, *A manual of Abhidhamma*, Buddhist Publications Society, Sri Lanka 1968, Narada Mahathera, *Abhidhammattha-Sangaha. An Outline of Buddhist Philosophy*, Pali Text, Translation and Explanatory Notes, Colombo 1947.

³ W j. polskim nie występuje forma l. m. od rzeczownika „świadomość”. Należy jednak pamiętać, że palijskie słowo *cittam* oznacza stan świadomości, a *cittani* (l. m.) – stany świadomości, określane wymiennie jako poziomy świadomości, stopnie świadomości czy klasy świadomości.

⁴ Interesującym i użytecznym efektem zainteresowania Hoffmanna *Abhidhammą* są także opracowane przez niego staranne tabele poziomów, czynników i funkcji świadomości w procesie buddyjskiego samodoskonalenia zawarte w: Lama Anagarika Govinda, *Abhidhammattha-Sangaha. Ein Compendium buddhistischer Philosophie und Psychologie*, München 1931 (w całej objętości tekstu) i powtórzone w: Lama Anagarika Govinda, *Die psychologische Haltung der frühbuddhistischen Philosophie und ihre systematische Darstellung nach der Tradition der Abhidhamma*, Zürich, Stuttgart 1962, s. 198 nn.

Według myśli abhidhammicznej przemiana świadomości przejawia się w procesie eliminowania negatywnych (*akusala*) czynników w obszarze świadomości warunkowanej przez pragnienia zmysłowe (*kamavacara*) z tendencją do ich redukcji w wyższych obszarach świadomości (*rupavacara*, *arupavacara*) i najwyższym obszarze świadomości (*lokuttara*), gdzie aktywnym aspektem jest ścieżka świadomości (*magga citta*), a reaktywnym aspektem owoc świadomości (*phala citta*), tj. staranie się i efekt tego starania. Przemianę tę umożliwia buddyjska droga samorealizacji; świadomość ulega transformacji na kolejnych stopniach medytacyjnego zatopienia (*jhana*). Buddyjska medytacja (*bhavana*) obejmuje zarówno wstępne stopnie myślenia, refleksji i koncentracji na określonym przedmiocie czy temacie (*parikamma-bhavana*), jak też stany całkowitej doskonałości (*appana-bhavana*) i percepcji intuicyjnej (*jhana*).

Doświadczaną psychicznie rzeczywistość traktuje Hoffmann⁵, jako „aktywność” (czynników środowiskowych stymulujących do działania, akcji i wymuszających reakcję) czyli dynamiczny stan zmieniających się w sposób ciągły uwarunkowań świadomości. Bez zmian nie ma wzrostu i postępu. Nieustannym procesom rozwoju podlegają także stany świadomości. Mocno akcentowane przez Hoffmanna psychologiczne konsekwencje potencjalnej uniwersalności świadomości indywidualnej (*bhavana-sota*) ukazują możliwość jej transformacji i ewolucji⁶.

Świadomość opisuje Hoffmann z perspektywy dynamiki procesów fizycznych i biologicznych, jako długotrwały, ciągły proces stawania się świadomym. Propagowany przez Hoffmanna aktywny, kreatywny stosunek człowieka do świata i życia, wyrażający się potrzebą poznawania, przeżywania i świadomego celu przetwarzania rzeczywistości dokonuje się na drodze ewolucji indywidualnej świadomości, świadomości determinującej percepcję tej rzeczywistości⁷. Apogeum ewolucji ilustruje poziom świadomości nieograniczonej funkcjami zmysłów i emocji, ale zdominowany najpierw przez refleksyjne myślenie, a następnie bezpośrednią intuicję, wgląd.

Ewolucję świadomości według własnej koncepcji oraz przebieg jej rozwoju na przykładzie następujących po sobie stanów świadomości powiązanych karmicznie w kolejnych formach egzystencji, przedstawia Hoffmann za pomocą diagramu

⁵ Lama Anagarika Govinda, *Die Antwort der Religionen. Der Buddhismus*, w: D. Kantowsky, *Buddhistischer Modernismus*, B. 12, Konstanz 1996, s. 97 nn; podobnie Trungpa Tschogyam, *Stilformen des Anhaftens*, w: „Buddhistische Monatsblätter” 10, Hamburg 1978, s. 226, por. *Anguttara Nikaya* 4. 45.

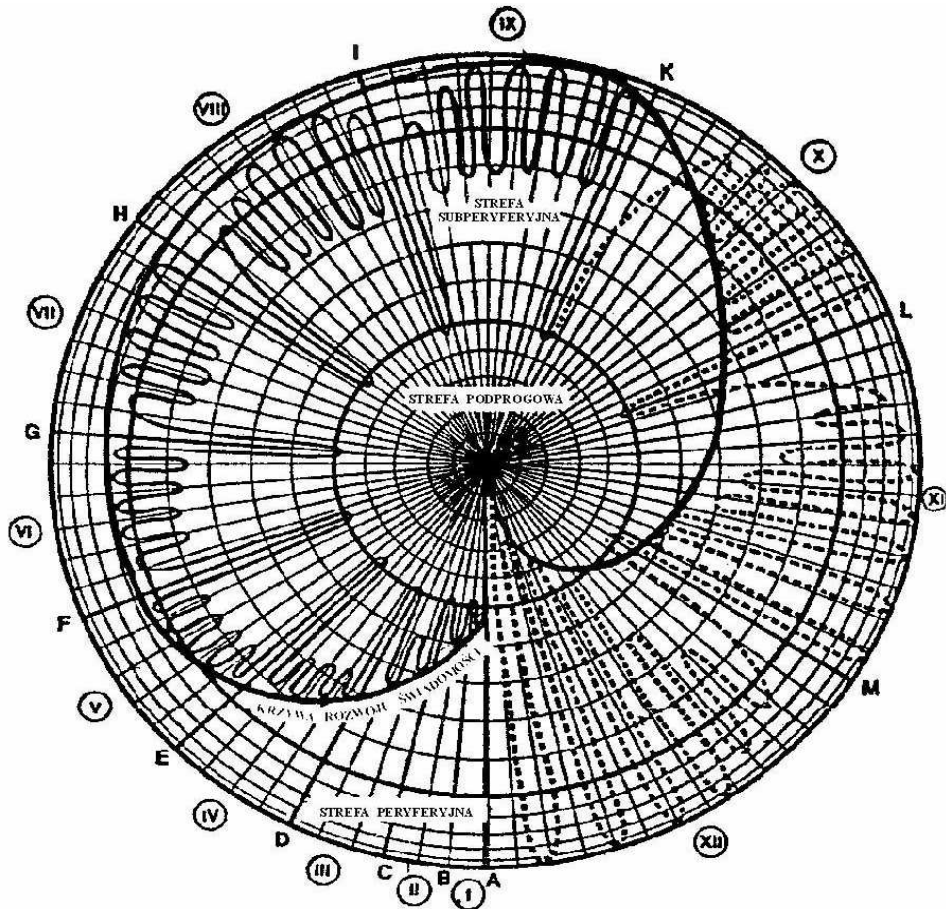
⁶ Lama Anagarika Govinda, *Ich und Nicht-Ich im Buddhismus*, w: „Buddhistische Monatsblätter” 18, 1993, s. 89–90.

⁷ Lama Anagarika Govinda, *Botschaft zum 28. Jahrestag der Gründung des Westlichen Zweiges des AMM*, w: „Der Kreis. Zeitschrift für Buddhismus im Westen. Informationsblatt des Ordens Arya Maitreya Mandala” 149, Tübingen 1980, s. 1 nn.

krzywej świadomości⁸. Autor ujmuje świadomość w kategoriach energetycznych, wobec czego prezentacja tematu wymagałaby dyskursu i terminologii z zakresu fizyki, więc zastąpiłam je bardziej obrazowym opisem dołączonego diagramu.

Diagram

KRZYWA EWOLUCJI ŚWIADOMOŚCI

⁸ Lama Anagarika Govinda, *Logik und Symbol im Multidimensionalen Weltbild*, w: D. Kantowsky, „Buddhistischer Modernismus” B12, Konstanz 1996, s. 96; Govinda, *Abhidhammattha-Sangaha...*, wyd. cyt., s. 32, Govinda, *Die psychologische Haltung...*, wyd. cyt., s. 115.

Przebiegające radialnie linie oznaczone kolejnymi literami alfabetu, wyznaczone przez fakt urodzenia i śmierci, pełnią funkcję cezur w przebiegu stanów świadomości kolejnych egzystencji (cyfry rzymskie). Odległości pomiędzy granicami urodzenia i śmierci korespondują z wartością doświadczeń egzystencjalnych (nie z długością życia), formujących ludzki horyzont świadomości. Wielkość powierzchni sektorów ilustrujących kolejne egzystencje jest wprost proporcjonalna do aktywności i wzrostu świadomości.

Zewnętrzna strefa świadomości – peryferyjna, czyli dzienna świadomość człowieka – jest silnie zróżnicowana i sięga do granicy wolicjonalnego potencjału mającego zdolność reprodukcji wcześniejszych treści świadomości (pamięć).

Świadomość ma dwie funkcje: postrzegania i przechowywania rezultatów naszych doświadczeń (pamięć). Funkcja pamięci zdecydowanie przeważa nad funkcją postrzegania trwającą w momencie i ograniczającą się do przedmiotu postrzegania. Świadomość pamięci ma charakter uniwersalny i ponadczasowy. Zawiera doświadczenia życia aktualnego danego indywiduum, jak też jego wcześniejszych egzystencji.

Strefa subperyferyjna świadomości leży poniżej progu pamięci i pełni rolę źródła treści dla strefy peryferyjnej. Ma ona znacznie większy zasięg i jest mniej zróżnicowana z powodu eliminacji czynników woli.

Podprogowa strefa świadomości w odróżnieniu od stref pozostałych wykracza poza możliwości kreacji iluzorycznego „Ja”. Granica między strefą subperyferyjną a podprogową odpowiada świadomości umierania (z momentem śmierci świadomość zanika).

Różnorodne formy następujących po sobie egzystencji łączy strumień źródłowej świadomości (*bhavana-sota*), centrum indywidualnych doświadczeń, pozostający w ciągłym ruchu, w nieustającym stanie tworzenia się wskutek absorbowanych doświadczeń. Jest on osią psychicznego rozwoju wzajemnie uwarunkowanych karmicznie i nieprzerwanie po sobie następujących form egzystencji. Przejście od egzystencji do egzystencji ma charakter przesunięcia (strumienia energii) świadomości (*bhavana-sota*) nieograniczonej czasem ani przestrzenią na osi jej kierunku rozwoju⁹.

Strumień (*sota*), z którym utożsamia się funkcję *bhavana*, zachowuje ciągłość przepływu, pojawiając się raz w formie widocznej (moment urodzenia–śmierci), raz w formie latentnej (śmierć–ponowne urodzenie). *Bhavana* podtrzymuje ciągłość pasywnej strony egzystencji (*upapatti-bhava*) tak długo, dopóki nie wygaśnie aktywność reprodukcyjnej karmy przeszłości (*janakakamma*), determinującej terazniejszą egzystencję.

⁹ Lama Anagarika Govinda, *Buddhistische Reflexionen. Die Bedeutung von Lehre und Methoden des Buddhismus für westliche Menschen*, Bern – München – Wien 1986, s. 30.

W teorii świadomości Hoffmanna, *bhavanga* prezentuje funkcjonalny stan świadomości subperyferyjnej (strumień świadomości subperyferyjnej przebiega poniżej granicy aktualnej świadomości peryferyjnej). Pierwotnym stanem ducha jest jedność, świadomość przedmiotu pojawia się na wskutek dyferencjacji, poprzez zakłócenie strumienia świadomości przez zjawisko, które staje się jej przedmiotem, tj. pojawienie się w spokojnym strumieniu świadomości (*bhavanga-sota*) przedmiotu świadomości postrzeganego przez pięć zmysłów (*pancadvara*) lub rejestrowanego przez umysł (*manodvara*) powoduje zakłócenie przepływu strumienia świadomości (*bhavanga-calanani*), jak też jego przerwanie (*bhavanguppaccheda*) przez ten przedmiot¹⁰.

Zaznaczone w diagramie wychylenie linii przedstawiającej świadomość poza granicę strefy podprogowej i ewolucję lub involucję tejże świadomości między strefą peryferyjną i subperyferyjną, odpowiada poziomowi rozwoju świadomości. Świadomość o najwyższym poziomie obecna jest jednocześnie we wszystkich trzech strefach (peryferyjnej, subperyferyjnej i podprogowej).

Centrum diagramu przedstawia brak wszelkiego różnicowania, absolutną harmonię, punkt zjednoczenia świadomości wszystkich powiązanych ze sobą karmicznie form egzystencji, tak przeszłych, jak i przyszłych.

Do momentu osiągnięcia świadomości peryferyjnej indywiduum rozwija się w kierunku wykształcania intelektu. W fazie rozwijania intelektu świadomość podprogowa jest świadomością latentną, zaś świadomość strefy subperyferyjnej ma charakter świadomości niedoskonałej, budzącej się. Dopiero w strefie peryferyjnej staje się ona refleksyjna i świadoma woli. Na poziomie świadomego intelektu człowiek wykorzystuje już swoje zasoby psychofizyczne w sposób celowy. Wraz z doświadczeniem subiektywnej wolności (w sensie wolnego odczuwania) pojawia się niezależność jednostki. Człowiek ma poczucie niezależnej świadomości i wzrasta jego stopień indywidualizacji. Indywidualizacja powstająca poprzez odróżnianie się od innych odpowiada tu dyferencjacji woli. W konsekwencji niewiedzy (*avijja*) owo odróżnienie podniesione jest do idei absolutnego „Ja”. Tendencja do wzrostu różnicowania proporcjonalna jest do wzrostu „Ja”. Iluzja „Ja” może być produktem tylko zewnętrznej strefy świadomości. „Ja”, może zaistnieć tylko tam, gdzie panuje różnicowanie¹¹. W miarę rozwoju intelektu pojawia się świadomość cierpienia i wola wyzwolenia. Ten moment zaznaczony jest w diagramie (od K) jako zwrot w kierunku centrum, tendencja do integracji, zjednoczenia.

¹⁰ Odnośnie do tematu procesu postrzegania na bazie pięciu zmysłów (*pancadvara*) i umysłu (*manodvara*) oraz percepcji intuicyjnej (*jhana*) zob. B. Koehler, *Pojęcie osobowości w buddyźmie*, w: „Archeus. Studia z Bioetyki i Antropologii Filozoficznej” 5, 2004, s. 103–111.

¹¹ Govinda, *Abhidhammattha-Sangaha...*, wyd. cyt., s. 33 nn; Govinda, *Die psychologische Haltung...*, wyd. cyt., s. 116.

Hoffmann twierdzi, iż istota człowieczeństwa zawiera się w osiągnięciu świadomości peryferyjnej, a świadomość myślenia pełni tu rolę środka do celu, determinuje kierunek wyzwolenia¹². Osiągnięcie przez człowieka apogeum świadomości peryferyjnej jest punktem zwrotnym, pierwszym krokiem na ścieżce wyzwolenia (*samma ditthi*)¹³. Dochodzi tu do gruntownej przemiany, transformacji, zwrotu w procesie, który ma charakter progresji w stronę przeciwną: oddalania się od podziałów, pojęć intelektualnych, ograniczeń.

Krzywa świadomości (linia przerywana) przebiega teraz poprzez te same strefy, co przed osiągnięciem *maximum* peryferyjnego, jednakże zmienia się charakter świadomości. Pojawia się świadomość kondensująca treści ujawnione dzięki procesowi medytacji, poznaniu intuicyjnemu. Ćwiczenia medytacyjne spełniają rolę ścieżki, na której pokonuje się ograniczenia wynikające z uprzednio rozwiniętej intelektualnej postawy człowieka¹⁴, a której brak pozbawiłby świadomość intuicyjną wartości poznawczej. Następuje zmiana ograniczoności w nieograniczoność, indywidualności w uniwersalność. Przejście od intelektu do intuicji, od „Ja” do „Nie-Ja”. Świadomość balansuje między zróżnicowaniem a jednorodnością, odróżnianiem się a jednością, między formą a przestrzenią. Nie ma sprzeczności między świadomą koncentracją a intuicją, uporządkowaniem myśli a wolnością od wszelkich ograniczeń, orientacją a spontanicznością.

Stany świadomości subperyferyjnej mogą być wywołane za pomocą woli (*sankharika*) lub bez jej udziału (*asankharika*)¹⁵. W pierwszym przypadku mowa jest o zaawansowanych stanach medytacyjnego zatopienia (*jhana*), w drugim zaś o stanie snu. Reprodukacja wcześniejszych treści świadomości wymaga koncentracji (*ekaggata*). Treści znajdujące się poza strefą peryferyjną mogą być odtwarzane tylko przy założeniu wyłączenia funkcji świadomości peryferyjnej. Przez wyłączenie (różnicującej) woli, treści zawarte w obszarze subperyferyjnym (nieświadome) przemieszczają się do strefy peryferyjnej. Uaktywniają się, zdominowując w pewnym sensie świadomość peryferyjną. Zdolność przypominania wcześniejszych form egzystencji stojących we wzajemnej zależności przyczynowej jest tym większa, im bardziej krzywa rozwoju świadomości zbliża się do centrum diagramu i trwa, dopóki indywiduum podlega działaniu sił karmicznych (*sankhara*) i ich przyczyn

¹² Govinda, *Abhidhammattha-Sangaha...*, wyd. cyt., s. 69 n; Govinda, *Die psychologische Haltung...*, wyd. cyt., s. 208 nn.

¹³ Zob. B. Koehler, *Właściwy pogląd (samma ditthi) w filozofii buddyzmu*, w: „Idea. Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych” XIV, 2002, s. 113–120.

¹⁴ Lama Anagarika Govinda, *Vom Theravada zum Zen*, w: „Bodhi Baum” 9, 1, Wien (Octopus) 1984, s. 30.

¹⁵ Zob. Lama Anagarika Govinda, *Der Willensakt und seine Bedeutung für die Meditationsspraxis*, w: „Der Kreis” 114, 1974, s. 6 nn.

(*hetu*). Zanik sił karmicznych musi dokonać się w strefie świadomości peryferyjnej. Wyższe obszary, stany świadomości uzyskuje się tylko dzięki wcześniejszym doświadczeniom tej strefy. Spełnia ona rolę stanu przejściowego i tym samym niezbędnego do osiągnięcia oświecenia¹⁶.

Kontakt z własną świadomością subperyferyjną ułatwiają także środki psychotropowe i halucynogenne (narkotyki)¹⁷. Nie mogą być one jednak substytutem medytacji ze względu właśnie na brak punktu *maximum* w strefie peryferyjnej. Do poziomu świadomości charakteryzującego się brakiem możliwości poznawczych zalicza Hoffmann m.in. ludzi dotkniętych chorobą psychiczną (schizofrenia)¹⁸. W tym kontekście autor snuje też przypuszczenia, iż zjawiska mediumiczne i transy hipnotyczne wskazujące na możliwość rozszczepienia osobowości mogą potwierdzać kontakt ze świadomością subperyferyjną¹⁹.

Zdolność przypomnienia przez świadomość medytacyjną jest nieograniczona, co też wskazują linie oddzielające poszczególne egzystencje. Linie te zanikają w strefie podprogowej. W konsekwencji ustania sił karmicznych świadomość podprogowa staje się świadomością ukierunkowaną (*lokuttara citta*), mającą charakter nieskończony. Dokonanie ukierunkowania świadomości (*sotapatti*; „wejście w strumień”) w procesie medytacji (co jest jej istotą) oznacza dla Hoffmanna (w aspekcie finalnego celu samorealizacji) przejście z poziomu świadomości zdominowanej przez instynktowne motywy, uzależnionej od wpływów świata zewnętrznego, tj. nie ukierunkowanej (*lokiya*) na cel wyzwolenia, na poziom świadomości ukierunkowanej (*lokuttara*) na ten cel²⁰. Oba rodzaje świadomości sytuuje autor na jednej płaszczyźnie, czy też w jednym wymiarze. Przeżycie tego samego świata zachodzi w różnych kierunkach i różnorodnych warunkach, nie ma zaś charakteru doświadczenia tej i tamtej (transcendentnej) strony.

Podczas medytacji doświadczamy, że nasza świadomość nie jest izolowana, ograniczona, ale sięga znacznie dalej i głębiej. Odnajdziemy siebie w świadomości innych istot, a świadomość innych odkryjemy we własnej. Konsekwentne utrzymanie kierunku zaprowadzi do najwyższego celu, oświecenia. Ukierunkowana świadomość

---

¹⁶ Govinda, *Abhidhammattha-Sangaha...*, wyd. cyt., s. 35 n, Govinda, *Die psychologische Haltung...*, wyd. cyt., s. 119 n.

¹⁷ Do tematu zob. Ram Dass (Richard Alpert), *Be here now*, New York 1971; tenże, *The only dance there is*, New York 1974.

¹⁸ Govinda, *Die psychologische Haltung...*, wyd. cyt., s. 243.

¹⁹ Podobne wnioski nie uznane przez empiryczną naukę wysunął psychiatra i psychoterapeuta R. A. Moody (zob. serię *Życie po życiu*, *Życie przed życiem*, *Refleksje nad życiem po życiu*, *W stronę światła*), B. L. Weiss, *Poza czas i nieśmiertelność*, Bydgoszcz 1993 i St. Graf, *Auf der Schwelle zum Leben. Die Geburt: Tor zur Transpersonalität und Spiritualität*, München 1992.

²⁰ Govinda, *Die psychologische Haltung...*, wyd. cyt., s. 137–138. *Lokiya* tłumaczona jest w literaturze buddyjskiej najczęściej jako „świadomość światowa”, a *lokuttara* jako „świadomość nadświatowa”.

mość ma zdolność transformacji we wszystkich płaszczyznach świadomości; formy (zmysłów), czystej formy i nieformy. Im bardziej rozwinięte jest indywiduum, tym więcej doświadczyło poziomów świadomości.

Z chwilą transformacji świadomości w kierunku centrum iluzoryczne „Ja” zanika. Świadomość strefy peryferyjnej odcięta od centrum jest zawężona, ograniczona, niepełna, uboższa o doświadczenie bezpośredniego poznania. Z kolei świadomość strefy podprogowej pozbawiona kontaktu ze strefą peryferyjną, w której rozwija się indywidualność, nie byłaby świadoma swojej uniwersalności. Rozwój indywidualny oznacza stawanie się świadomym, które nie jest równoznaczne z uświadamianiem sobie własnej odrębności. Medytacja łączy oba bieguny tj. poznanie dyskursywne i poznanie intuicyjne, tworząc pełnię poznania. Drogą środkową (*majjhima patipada*) w tym kontekście nazywa Hoffmann moment w świadomości, w którym indywidualność odzwierciedla uniwersalność²¹. W zdeterminowanej przez doktryny buddyzmu tybetańskiego interpretacji Hoffmanna indywidualność jest komplementarnym biegunem uniwersalności i jednocześnie punktem ogniskowym, poprzez który tę uniwersalność można doświadczyć²². Każda istota jest niepowtarzalną manifestacją uniwersum. Aby mogła rozwinąć w pełni swoją indywidualność, musi pozostawać w harmonii z uniwersum. Harmonia z uniwersum to pełnia indywidualności. Możliwość przeżycia uniwersalności uzależnia Hoffmann od przeżycia indywidualności, uporządkowania chaotycznie zmieniających się stanów świadomości determinowanych emocjami, wrażeniami zmysłowymi, zewnętrznymi wpływami. Transformacja i ewolucja świadomości ma charakter ukierunkowanej koordynacji i harmonii.

Przed osiągnięciem punktu maksymalnego w strefie świadomości peryferyjnej (zob. diagram, sektor od A do K) świadomość ewoluuje w obszarze zmysłów (*kamavacara*). W strefie świadomości subperyferyjnej realizuje człowiek pięć stopni medytacyjnych (kolejno: *pathasa-jhana*, *dutiya-jhana*, *tatiya-jhana*, *catuttha-jhana*, *pancana-jhana*)²³. Wymienione stopnie medytacyjne świadomości po-

²¹ Govinda, *Buddhistische Reflexionen...*, op. cit., s. 81.

²² Lama Anagarika Govinda, *Vajrayana und Zen*, w: „Der Kreis. Zeitschrift für Buddhismus im Westen. Informationsblatt des Ordens Arya Maitreya Mandala” 88, Tübingen 1970, s. 4; Lama Anagarika Govinda, *Der Weg der weissen Wolken. Erlebnisse eines buddhistischen Pilgers in Tibet*, München 1975, s. 243.

²³ Na temat medytacji wczesnego buddyzmu zob. Nyanaponika, *Geistestraining durch Achtsamkeit. Die buddhistische Satipatthana-Methode*, Konstanz 1984; Vajiranana P., *Buddhist meditation in theory and practice*, Kuala Lumpur 1975; także Schmithausen L., *Die vier Konzentrationen der Aufmerksamkeit*, w: „Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft”, Bd. 60, 1976, s. 241 nn. Zob. też specjalnie przez Trungpę Tschogam przygotowaną dla ludzi z Zachodu tybetańską technikę medytacji (*Vajradhatu*), której celem jest osiągnięcie naturalnego spokoju i jasności umysłu, w: H. Cox, *Licht aus Asien. Verheissung und Versuchung östlicher Religiosität*, Stuttgart 1978, s. 65 nn oraz Trungpa Tschogyam, *Das Buch vom meditativen Leben*, Bern 1990.

chodzą z obszaru czystej formy (*rupavacara/rupa-jhana*) i są szczególnym przypadkiem w strefie subperyferyjnej świadomości. Zachodzą w specyficznych warunkach i nie należy utożsamiać ich z tą strefą. W przypadku świadomości w obszarze czystej formy, w którym świadomość zyskuje na intensywności (staje się czysta, przejrzysta), proste zmysły (smaku, węchu, dotyku) nie są aktywne. Pozostają tylko zmysły wyższe (słuchu, wzroku, postrzegania umysłem), a te znikają dopiero w następnym poziomie świadomości w obszarze nieformy (*arupavacara/arupa-jhana*).

Dolna granica świadomości subperyferyjnej została wcześniej określona jako linia świadomości w stanie śmierci, przekroczenie której (na drodze medytacji) warunkuje przypomnienie sobie wcześniejszych egzystencji. Percepcja intuicyjna, jako akt samoekspresji, ma tu charakter odkrycia treści nadindywidualnych, stanu doskonałej przejrzystości praformy ludzkiego ducha wyrażającej się poprzez pryzmat psychicznych impulsów. Według tekstów kanonicznych tego rodzaju reminiscencje pojawiają się na czwartym (tu rozważanym piątym) stopniu medytacyjnym. Przy osiągnięciu tego poziomu medytujący staje przed wyborem jednej z dwu możliwości. Drogi wiodącej do poznania przeszłych egzystencji, albo drogi prowadzącej do czterech poziomów świadomości w obszarze nieformy (*arupavacara/arupa-jhana*) (lub pięciu poziomów, jeśli doliczy się uwolnienie od percepcji zmysłowej)²⁴. Świadomość w obszarze nieformy ewoluuje przez cztery poziomy medytacyjne (*arupa-jhana*), realizując kolejno: poziom nieskończonej przestrzeni (*akasanancayatana*), poziom nieskończonej świadomości (*vinnanancayatana*), poziom bezprzedmiotowości (*akincannayatana*) i poziom ani-postrzegania-ani-niepostrzegania (*nevasannanasannayatana*), czyli stan niewyraźalny przez symbole (*araha*).

Poziom *araha*²⁵, wieńczący abhidhammiczny proces osiągnięcia stanu trwałej przemiany świadomości (*nibbana*), przedstawia idealny typ udoskonalonej, zrealizowanej, osiągniętej dzięki zawartym w Abhidhammie wskazówkom osobowości, który stanowi punkt odniesienia analizy działania umysłu (rozpoznanie poszczególnych stanów psychicznych / poziomów świadomości w oparciu o znajomość praw rządzących ich przemianą). W interpretacji Hoffmanna urzeczywistnienie strumienia doskonałych stanów świadomości (*nibbana*) jest nie tylko jednoznaczne ze zrealizowaniem doskonałej formy bytu nie podlegającej uwarunkowaniu. Świadomość człowieka zrealizowanego (*araha*), zdaniem autora²⁶, nie może

²⁴ Poziomy te mogą zostać zaliczone do piątego stopnia medytacyjnego (*rupa-jhana*), gdyż przy braku czterech czynników świadomości (*vitakka, vicara, piti, sukha*) kwalifikują się na każdy poziom.

²⁵ Zob. w czwartej części *Abhidhammy*, Puggala Pannatti 48–50.

²⁶ Lama Anagarika Govinda, *Buddhismus als Wirklichkeitslehre jenseits von Pessimismus und Optimismus*, w: D. Kantowsky, *Buddhistischer Modernismus*, B. 12, Konstanz 1996, s. 169–170.

mieć charakteru absolutnego, pozostać w stanie statycznym. Doskonałość mająca u podstaw rozpoznanie istoty rzeczywistości i praw nią rządzących manifestuje się poprzez doskonałe myślenie i działanie płynące ze źródła wszechogarniającego współczucia i miłości. Nie wystarczy natomiast do jej osiągnięcia jedynie opanowanie podstawowych funkcji fizjologicznych i czynności zmysłów, drogi wiodącej do stagnacji, śmierci duchowej. Ideał *araha* konfrontuje Hoffmann z mahajaniistycznym altruistycznym ideałem czynnego stanu Buddy, dynamiczną osobowością bodhisattvy²⁷, spontaniczną, wrażliwą, otwartą na nowe doświadczenia, aktywną, reprezentującą płaszczyznę świadomości, na której została zrealizowana solidarność wszystkich istot (przemiana indywidualnego cierpienia we współczucie staje się środkiem prowadzącym do duchowego przebudzenia). Urzeczywistnienie tzw. czterech boskich stanów (*brahmavihara*) czyli miłości (*metta*), współczucia (*karuna*), radości altruistycznej (*mudita*) i równowagi duchowej (*upekkha*) jest jednoznaczne z nabyciem najwyższych cnot, umożliwiających wyzwolenie na poziomie iluzorycznego „Ja”. Zrealizowanie świadomości (czynnego) Buddy w interpretacji Hoffmanna przyjmuje jednocześnie wymiar osiągnięcia apogeum istoty człowieczeństwa.

---

²⁷ Zob. B. Koehler, *Maitreya. Uniwersalny Ideal Bodhisattvy*, w: „Idea. Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych” XIII, 2001, s. 95–100.